

Explanation of Mystical Concepts of the Islamic Revolution from the Perspective of Seyyed Morteza Avini

Hossein Ebrahimi ¹ , Abbas Keshavarz Shokri ²

1. PhD student in Islamic Revolution Political Studies at Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
Email: Hossein.ebrahimi1387@gmail.com
2. Professor, Department of Political Science, shahed University, Tehran, Iran. Email: keshavarz@shahed.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 14 February 2025
Received in revised form: 04 June 2025
Accepted: 05 June 2025
Published online: 23 September 2025

Keywords:

Iran, Islamic Revolution, Morteza Avini, Mysticism, Politics.

ABSTRACT

Mysticism, as a profound spiritual school and a key movement within Iranian culture, has played a significant role in the political and social developments of Iran. The Islamic Revolution was not merely a political upheaval but a spiritual awakening and an inner transformation in which mystical and philosophical dimensions were manifested. Understanding the relationship between mysticism and the Islamic Revolution enables a more comprehensive grasp of the Revolution's various dimensions and its impact on the Shia community and Iranian society. Seyyed Morteza Avini, as one of the intellectual elites of this period, addressed this phenomenon from a deep mystical perspective. This article examines Avini's approach to the Revolution through the lens of mysticism and religiosity, showing how this framework enriches our understanding of the Revolution and its message. The theoretical foundation of the study is rooted in mystical thought. Avini considered the Revolution a manifestation of divine love and a quest for truth, wherein people returned to their essence and sought to realize divine values. The study employs an analytical-descriptive method, drawing on three of Avini's works—*A Beginning at an End*, *Snails Without a Home*, and *Governance of the Wise*. Through textual interpretation, this research identifies connections between mystical ideas and the Revolution. The findings reveal that Avini's mystical approach not only distinguishes the Islamic Revolution from other global revolutions but also emphasizes inner transformation, monotheism, the interplay between love and reason, and divine encounter. For Avini, the Revolution transcends political change, constituting a spiritual journey and mystical ascent. He outlines stages of mystical ascent in politics—self-awareness, migration, struggle, and guardianship—suggesting that the Revolution is an opportunity for returning to one's essence and achieving a deeper understanding of life's meaning and purpose.

Cite this article: Ebrahimi, H.; Keshavarz Shokri, A. (2025). Explanation of Mystical Concepts of the Islamic Revolution from the Perspective of Seyyed Morteza Avini. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(3): 38-55. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390520.1776>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390520.1776>

1. Introduction

The Islamic Revolution of Iran, one of the most influential events of the twentieth century, has been interpreted in diverse ways, ranging from political and economic analyses to sociological and cultural perspectives. Among its less examined yet profoundly significant aspects is the mystical perspective. Although Sufi mysticism became central to Iranian-Islamic civilization from the seventh century onward, the relationship between mysticism and politics remains a subject of debate. The central issue concerns the compatibility—or tension—between authentic Islamic mysticism and political authority.

Some scholars argue that mystical doctrines, such as the inwardly-oriented concept of Imamate, *fana fi Allah* (annihilation in God), and divine illumination, are fundamentally distinct from social governance (Soroush, 2014: 283). Others contend that mysticism is largely incompatible with politics, since mysticism is rooted in metaphysical realities beyond human will, whereas governance operates through rationality and transparency (Daryoush, 2008: 12, 23). Conversely, proponents of the “unity theory” maintain that Islamic mysticism and politics are interrelated, with mysticism elevating human virtue and responsibility and thereby motivating governance (Jafari, 1999: 21; Javadi Amoli, 2005: 93).

Within this intellectual landscape, Seyyed Morteza Avini—a prominent thinker and artist of the post-revolutionary era—offered a unique mystical interpretation of the Islamic Revolution. His view aligns the Revolution with “spiritual and cultural revolutions,” emphasizing value-based, symbolic, and spiritual dimensions over purely political or economic concerns. Avini regarded the Revolution as rooted in inner awakening and monotheistic transformation, which ensured its endurance and idealism. Unlike Seyyed Hossein Nasr, who emphasizes the integration of mysticism with modern sciences, or Leila Ashighi, who interprets mysticism through philosophical and structural lenses, Avini’s distinct contribution lies in his focus on symbolic and spiritual dimensions, interpreting the Revolution as a manifestation of divine love and proximity.

The central question of this study is how Avini employed mystical concepts to interpret the Islamic Revolution. He perceived it not merely as a political shift but as a divine manifestation, a “spiritual jihad” directed toward truth, self-awareness, and perfection. This research explores the intersection of mysticism and politics in Avini’s thought, analyzing how mystical concepts are employed in his works to interpret the Revolution, thereby offering a novel perspective on the Revolution as a mystical-spiritual phenomenon.

2. Methodology

This study employs qualitative content analysis, defined as a systematic interpretive approach to textual data through categorization and conceptual mapping (Iman & Noshadi, 2011: 36; Tarbizi, 2014: 114). The analysis focuses on Avini’s writings, extracting recurring mystical categories and linking them to political interpretations of the Revolution.

3. Findings

In his writings, Avini emphasizes that the Islamic Revolution was not only a political transformation but also a return to mystical and spiritual identity. He considered Imam Khomeini the embodiment of this inner awakening, portraying the Revolution as a model for reinforcing spiritual values. In *A Beginning at an End*, he argues:

“Humanity can only undergo a historical transformation through revolution. Those who reject this theory are attached to the status quo. Within humans lies both a tendency to remain and a stronger desire to move. Since humans are habitual beings clinging to stability, historical transformation can only occur through revolution” (Avini, 2012: 95).

Avini distinguishes between two types of revolution: the Rubī' Revolution, an external social transformation, and the Sayyam Revolution, an inner transformation of the soul. For him, the Islamic Revolution combined both, with inner transformation serving as the foundation for outward change. He viewed the Revolution as a turning point in human history, signifying the decline of Western civilization and the rise of a new spiritual era.

From this perspective, the Revolution functions as a catalyst for the emergence of the Perfect Human and as part of a cosmic process of spiritual evolution. Avini emphasized the Revolution's role in preparing humanity for the ultimate global transformation under Imam Mahdi's leadership.

4. Conclusion

Avini's mystical interpretation of the Islamic Revolution highlights its spiritual depth and distinguishes it from other revolutions. By framing it as a "revolution of values" rooted in divine love and self-awareness, Avini underscores the Revolution's enduring legitimacy. He describes the leader of the Revolution as a Perfect Human, whose inner transformation catalyzed social and political change.

Accordingly, the Islamic Revolution represents both a historical turning point and a mystical ascent—a movement that not only challenges Western grand narratives but also lays the groundwork for a universal revolution. From Avini's perspective, it is best understood as part of a spiritual journey, integrating politics with divine encounter and mystical realization.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

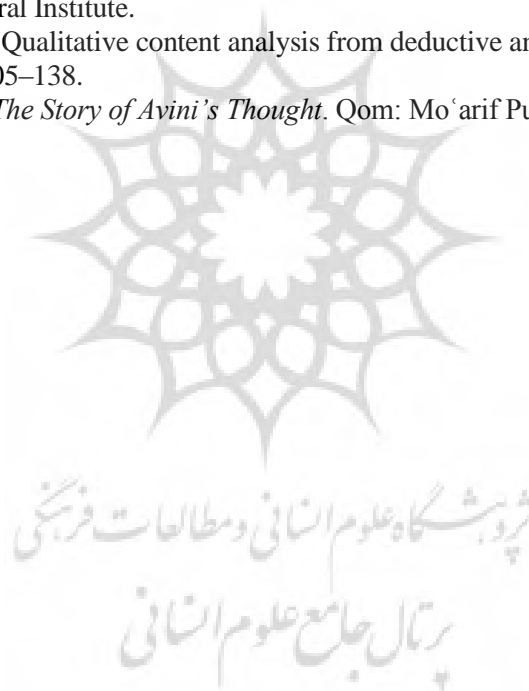
Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Avini, Morteza. (2004). *Governance of the Wise: A Review of Political Authority in Islam*. Tehran: Shaheed Avini Cultural and Artistic Institute.
- Avini, Morteza. (2011). *A Beginning at an End*. Tehran: Vahhā.
- Avini, Morteza. (2012). *Snails Without a Home*. Tehran: Vahhā.
- Birjandi, Ibn Maysam. (2025). *Commentary on Nahj al-Balagha* (2nd ed.). Tehran: Book Publishing Office.
- Dalir, Bahram. (2017). Mysticism and the Islamic Revolution. *Quarterly Book Criticism*, 18(81–82), 329–379.
- Darvish, Mohammad Reza. (1999). *Mysticism and Democracy*. Tehran: Qaseedah.
- Fazeli, Qader. (2008). *Political Mysticism or Mystical Politics*. Qom: Fazilat al-Ilm.
- Hosseininia, S. (2023). An explanation of the homology of Avini's speech in mystical texts with an approach to classical Persian mystical works. *Shahed Andisheh*, 4(1), 9–31.
- Hujviri, Ali ibn Othman. (1992). *Kashf al-Mahjub*. Tehran: Tehran Offset Printing.
- Iman, Mohammad Taqi, & Noshadi, Mahmoud Reza. (2011). Qualitative content analysis. *Research Quarterly*, 3(2), 15–44.
- Jafari, Mohammad Taqi. (1999). *Footnotes on Islamic Mysticism*. Tehran: Karamat Publishing Institute.
- Jalali Shijani, Jamshed. (2012). Reason and love in the view of Attar of Nishapur and Neshat al-Din Razi. *Divine Literature Quarterly*, 1(1), 41–61.

- Javadi Amoli, Abdollah. (2005). *The Foundation of Imam Khomeini's Discourse and Expression* (8th ed.). Qom: Asra.
- Kaleemi, Mohammad ibn Yaqoub. (1429 AH). *Al-Kafi*. Qom: Dar al-Hadith.
- Kaleemi, Mohammad ibn Yaqoub. (2009). *Tuhfat al-Awliya* (M. V. Moradi & A. Masoudi, Trans.). Qom: Dar al-Hadith.
- Kermani, Asieh, Mirbaqeri Fard, Seyed Ali Asghar, & Rowjatian, Seyedeh Maryam. (2018). Examining the process of spiritual transformation among Muslim mystics. *Mystical Studies Quarterly*, 28, 145–164.
- Kroun, Patricia. (2010). *The History of Political Thought in Islam* (M. Jafari, Trans.). Tehran: Sokhan.
- Malasdar. (2010). *Asrar al-Ayat* (M. A. Javdan, Ed.). Tehran: Islamic Wisdom Foundation.
- Mihani, Mohammad ibn Manur. (1988). *Asrar al-Tawhid fi Maqamat al-Shaikh Abi Saeed* (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Tehran: Agha Publications.
- Qaysari, Davud ibn Mahmoud. (2002). *Rasael* (S. J. Ashtiani, Ed.). Tehran: Iranian Research Institute for Wisdom and Philosophy.
- Raghb Asfahani, Hussein ibn Muhammad. (1984). *Al-Mufradat fi Alfaz al-Qur'an* (G. K. Hosseini, Trans. & Ed., 2nd ed.). Tehran: Al-Maktabah al-Murtazawiyah lil-Ihya' Aasaar al-Ja'fariyyah.
- Sajjadi, Seyed Jafar. (2014). *Glossary of Mystical Terms and Expressions*. Tehran: Tahori.
- Sharif al-Radi, Muhammad ibn Husayn. (2009). *Nahj al-Balagha* (H. Ansarian, Trans.). Qom: Dar al-'Urfan.
- Soroush, Abdul Karim. (2014). *Tafreej-e-Sana: A Comparative Discussion on Creditable Perceptions* (9th ed.). Tehran: Sorat Cultural Institute.
- Tarbizi, Mansoureh. (2014). Qualitative content analysis from deductive and inductive perspectives. *Journal of Social Sciences*, 64, 105–138.
- Yaminpour, Vahid. (2019). *The Story of Avini's Thought*. Qom: Mo'arif Publishing Office.

تبیین مفاهیم عرفانی انقلاب اسلامی از دیدگاه سید مرتضی آوینی

حسین ابراهیمی^۱ ، عباس کشاورز شکری^۲

۱. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول). رایانامه: [hossein.ebrahimi1387@gmail.com](mailto:hosseini.ebrahimi1387@gmail.com)

۲. استاد گروه علوم سیاسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، رایانامه: keshavarz@shahed.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:

انقلاب اسلامی، ایران، سیاست، عرفان، مرتضی آوینی.

عرفان به‌عنوان یک مکتب و جریان معنوی عمیق در فرهنگ ایران، نقشی کلیدی در تحولات سیاسی و اجتماعی این سرزمین ایفا کرده است. انقلاب اسلامی ایران، نه‌تنها یک تحول سیاسی، بلکه یک بیداری معنوی و تحول درونی بود که در آن، روح عرفانی و فلسفی متجلی شد. از این‌رو درک ارتباط عرفان و انقلاب اسلامی می‌تواند به شناختی جامع از ابعاد مختلف انقلاب و تأثیرات آن بر جامعهٔ شیعی و ایران منجر شود. سید مرتضی آوینی، به‌عنوان یکی از نخبگان فکری این دوره، با نگاهی عمیق و عارفانه به این پدیده پرداخته است. هدف این مقاله، بررسی رویکرد آوینی به انقلاب اسلامی از منظر عرفان و دین‌مداری است. چارچوب نظری این تحقیق بر مبنای اندیشه‌های عرفانی شکل گرفته است. آوینی بر این باور است که انقلاب اسلامی، تجلی عشق الهی و جستجوی حقیقت است که در آن، مردم با فطرت خویش به سمت خداوند بازگشته و در پی تحقق ارزش‌های الهی برآمده‌اند. روش مقاله تحلیلی و توصیفی است و ابزارهای جمع‌آوری داده‌ها فیش‌برداری از سه اثر شهید آوینی شامل آغازی بر یک پایان، حلزون‌های خانه‌به‌دوش و حکومت فرزندان است. نتایج نشان می‌دهد رویکرد عرفانی آوینی نه‌تنها انقلاب اسلامی را متفاوت با سایر انقلاب‌ها در جهان می‌داند، بلکه با تأکید بر عناصر رویکرد عرفانی خود شامل تحول درونی، توحید، تقابل عشق و عقل و لقاءالله به ما یادآوری می‌کند که انقلاب، فراتر از یک تغییر سیاسی، یک سفر معنوی و عرفانی است. آوینی با اشاره به مراحل سیروسولوک عرفانی در سیاست شامل خودآگاهی، هجرت، جهاد و ولایت به ما می‌آموزد که انقلاب اسلامی فرصتی برای بازگشت به خویشستن و درک عمیق‌تر از معنا و هدف زندگی است.

استناد: ابراهیمی، حسین؛ کشاورز شکری، عباس (۱۴۰۴). تبیین مفاهیم عرفانی انقلاب اسلامی از دیدگاه سید مرتضی آوینی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۳): ۳۸-۵۵. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390520.1776>

© نویسنندگان

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390520.1776>

۱. مقدمه و بیان مسئله

انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان یکی از رخداد‌های تأثیرگذار قرن بیستم، ابعاد گوناگونی را در خود جای داده و تفسیرهای متعددی از آن ارائه شده است؛ از تحلیل‌های صرفاً سیاسی و اقتصادی گرفته تا رویکردهای جامعه‌شناختی و فرهنگی. یکی از ابعاد کمتر مورد توجه اما عمیقاً تأثیرگذار در فهم ماهیت انقلاب اسلامی، رویکرد عرفانی به آن است. اندیشه عرفانی به‌دلیل قدرت و جاذبه‌ای که دارد، از قرن هفتم به این سو به عنصر اصلی تمدن ایرانی-اسلامی تبدیل شد و یکی از موضوعاتی که در ارتباط با آن بررسی می‌شود، ارتباط سیاست با عرفان است. این موضوع از مسائل محل تضارب آرا بین عرفان اصیل اسلامی و عرفان صوفیانه، بحث تعامل و سازگاری یا تضاد و تباین و ناسازگاری عرفان و سیاست است. به این معنا که از نظر برخی از اندیشمندان در عرفان از ولایت باطنی یا تئوری ولایت عرفانی به معنای قرب وجودی به خدا و فناء فی‌الله و تاباندن انوار الهی در خود مطرح است و ولایت سیاسی و مدیریت اجتماعی از اساس با چنین رویکرد و ماهیتی متفاوت و متباین است (سروش، ۱۳۹۳: ۲۸۳). به عقیده عده‌ای دیگر، بین عرفان و سیاست چندان تناسبی نیست؛ هرچند هم‌پوشانی‌هایی وجود دارد. به باور آنان، عرفان رازآلود و نشئت‌گرفته از ماوراء طبیعت و دارای مکانیسم و نیروهای خارج از اراده بشر است، اما سیاست و حکومت در جهان جدید با تحول در عقلانیت بشر، عرصه راززدایی است و رازآلودگی و راززدایی از هم جدا و ناسازگارند (درویش، ۱۳۷۸: ۱۲ و ۲۳). برخی نیز معتقدند بین عرفان و سیاست وحدت حاکم است. به عقیده آنان، عرفان قرارگرفتن انسان سالک در جاذبه کمال مطلق اوست. «عرفان مثبت» بین سلوک و سیاست تنافی و تباین نمی‌بیند و اساساً او را در برابر انسان‌های هم‌نوع، مکلف و تعهد تربیت می‌کند (جعفری، ۱۳۷۸: ۲۱). همچنین نظریه وحدت بر این باور است که عرفان اسلامی، امری کاملاً سیاسی است و سیاست اسلامی نیز بر بنیان‌های معنوی و عرفانی قوام گرفته است (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۹۳).

سید مرتضی آوینی، به‌عنوان یکی از متفکران و هنرمندان برجسته و تأثیرگذار پس از انقلاب، نگاهی عارفانه و متمایز به این رویداد ارائه داده است که موضوع اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. دیدگاه شهید آوینی درباره انقلاب اسلامی را می‌توان در دسته «انقلاب‌های معنوی و فرهنگی» قرار داد که بیشتر بر ابعاد انسانی، ارزشی و نمادین تأکید دارد تا فقط ابعاد سیاسی و اجتماعی. او معتقد است انقلاب اسلامی، برخاسته از بیداری و تحول درونی انسان‌ها و تلفیق اندیشه‌های توحیدی و معنوی است که مسیر پایداری آرمانی را شکل می‌دهد. هرچند در نگاه شهید آوینی به پدیده انقلاب، به ابزارها و ساختارهای سیاسی و اقتصادی کم‌توجهی می‌شود و عدم شمولیت در تحلیل‌های مادی-عینی دارد، اما ارتباط با ارزش‌های توحیدی و دینی، تأکید بر ابعاد معنوی و انسانی و نقش نماد و معنویت در تقویت هویت ملی و مقاومت از قوت‌های نظریات او است. نکته حائز اهمیت در رویکرد معنوی و عرفانی شهید آوینی در مقایسه با کسانی مانند لیلا عشقی و سید حسین نصر در آن است که آوینی بر ابعاد نمادین، معنوی و فرهنگی انقلاب تأکید دارد و آن را مبتنی بر تحول درونی، عشق و لقاءالله می‌داند؛ درحالی‌که عشقی دیدگاهی فلسفی و تحلیلی درباره نقش عرفان در تکوین هویت، مقاومت و ساختارهای فرهنگی و سیاسی دارد و نصر بر تلفیق عرفان با علوم نوین و راهکارهای آینده‌پژوهانه تأکید می‌کند که می‌تواند نقش معنویت را در ساختارهای سیاسی و علمی مدرن پررنگ سازد.

در این راستا مسئله اصلی این مقاله آن است که آوینی چگونه از مفاهیم عرفانی برای تبیین و تحلیل انقلاب اسلامی استفاده کرده است. او انقلاب را نه صرفاً یک تحول سیاسی که تجلی یک حرکت عرفانی و الهی می‌دانست که در پی آن، انسان‌ها به جستجوی حقیقت و شناخت خود پرداخته‌اند. آوینی در آثار خود، با تکیه بر مفاهیم و نگرش‌های عرفانی، به تبیین و تفسیر اهداف و ارزش‌های انقلاب اسلامی پرداخته است. از نظر او، انقلاب ایران، فراخوانی به خودشناسی و تحول درونی است و باید به‌عنوان یک «جهاد معنوی» در نظر گرفته شود. آوینی همچنین انقلاب را تجلی عشق الهی و حرکت به‌سوی کمال معرفی می‌کند و بر نقش معنویت در پیروزی آن تأکید دارد. در ادامه این پژوهش، به بررسی جایگاه و رابطه عرفان و سیاست با یکدیگر و مفاهیم کلیدی عرفان اسلامی در اندیشه‌های آوینی و چگونگی کاربرد آن‌ها در تفسیر انقلاب اسلامی می‌پردازیم. درنهایت، این پژوهش به ارائه چشم‌اندازی جدید و ارزشمند از انقلاب اسلامی از منظر عرفان اسلامی در نگرش آوینی خواهد پرداخت.

هدف این پژوهش، ارائه تفسیری جامع و منسجم از رویکرد عارفانه آوینی به انقلاب اسلامی است که بتواند به فهم بهتر و عمیق‌تر این رویداد تاریخی کمک کند. در این راستا این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال اساسی است که آوینی چگونه انقلاب اسلامی را به عنوان پدیده‌ای عرفانی تفسیر می‌کند و چه عناصر و مفاهیم عرفانی را در آن مشاهده می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

در این پژوهش از آثار متعددی استفاده شده است. از جمله فاضلی (۱۳۸۷) در کتاب عرفان سیاسی یا سیاست عرفانی مباحث عرفان سیاسی را در چهار فصل بررسی کرد و به تعریف عرفان و سیاست، رابطه آن‌ها، ارکان سیاست عرفانی و مفاهیم عرفان سیاسی آموزه‌های سیاسی در عرفان پرداخت. دلیر (۱۳۹۶) در مقاله «عرفان و انقلاب اسلامی» به نقش انقلاب اسلامی در خارج کردن عرفان از انزوا و تبدیل آن به متن تحولات سیاسی و اجتماعی پرداخت و نشان داد امام خمینی (ره) عرفان را به حکومت و جامعه کشانده است. یامین‌پور (۱۳۹۸) در کتاب ماجرای فکر آوینی، ابعاد اندیشه و چارچوب نظری شهید آوینی را تحلیل کرد و در فصل دوم به مبانی حکمی و عرفانی تفکر آوینی اشاره کرد. در اینجا نویسنده تأکید کرد که اصل تفکر آوینی برگرفته از تفکر عرفانی است. حسینی‌نیا (۱۴۰۲) در «شرح همسانی گفتار متن‌های مرتضی آوینی در متن عرفانی» با رویکردی بر آثار عرفانی کلاسیک به بررسی تأثیر ادبیات عرفانی کلاسیک فارسی بر روایت فتح آوینی به عنوان بخشی از ادبیات دفاع مقدس پرداخت.

با توجه به آثار فوق و سایر پژوهش‌های انجام شده درخصوص آثار مکتوب و تصویری مرتضی آوینی می‌توان گفت تاکنون پژوهش مشابهی در راستای نوع نگاه شهید آوینی به انقلاب اسلامی و نیز رویکرد عرفانی او و تأثیر آن‌ها بر سیاست صورت نگرفته است؛ بنابراین بررسی این موارد در پژوهش پیش‌رو نشان از بدیع بودن آن دارد.

۳. چارچوب نظری

عرفان به معنای شناخت عمیق و درونی از حقیقت وجود و ارتباط انسان با خداوند و جهان است. این مفهوم شامل تجارب روحانی و معنوی است که فرد در طی سیروسلوک به آن دست می‌یابد. عرفان، به‌ویژه در فرهنگ اسلامی، به‌عنوان مسیری برای درک عمیق‌تر از حقیقت و ارتقای روحانی تلقی می‌شود. عرفا با تمرکز بر خودشناسی، عشق به خدا و تسلیم در برابر حق تلاش می‌کنند تا به مقام قرب الهی دست یابند. این مسیر معمولاً با تمرینات معنوی، مراقبه و توجه به درون آغاز می‌شود و هدف نهایی آن رسیدن به وحدت با خداوند است. قیصری در معنای اصطلاحی عرفان می‌نویسد: «تعریف عرفان، علم به خداوند سبحان از حیث اسما، صفات، مظاهر او، احوال و احکام مبدأ و معاد است و نیز علم به حقایق عالم و نحوه رجوع آن به حقیقت واحدی که ذات احدی است و شناخت راه سلوک و تلاش برای رهایی نفس از تنگناهای قیود جزئی و درنهایت وصول به مبدأ نفس و پیدایش وصف اطلاق و کلیت برای آن» (قیصری، ۱۳۸۱: ۷). عرفان اسلامی به‌عنوان یک نظام فکری عمیق، به بررسی مسائل بنیادی هستی‌شناسی و سیر وجودی انسان می‌پردازد، با آفرینش انسان و جستجوی معنویت در درون بشر آغاز می‌شود و در ادامه به مسیر دانش به‌دست‌آمده از این جستجو می‌انجامد. ریشه‌های عرفان اسلامی را می‌توان در تمدن‌های گذشته از جمله یونان باستان یافت، ولی هدف ما شناخت عرفان اسلامی است که پیشینه‌اش را می‌توان از صدر اسلام پیگیری کرد. سیر تاریخ عرفان اسلامی را می‌توان به‌صورت زیر تقسیم‌بندی کرد:

۱. دوره آغازین (قرن اول تا پایان قرن دوم): گام‌های ابتدایی عرفان که خارج از سیاست شکل گرفت؛
۲. دوره بالندگی و تکامل (قرن سوم تا اوایل قرن هفتم): مرحله‌ای که در آن، عرفان به تدریج سازگاری با سیاست یافت، اگرچه همچنان ورودی به سیاست نداشت؛
۳. دوره اوج و شکوفایی (قرن هفتم تا پایان قرن نهم): ظهور آثار محیی‌الدین ابن عربی که هم‌زمان به سیاست دنیا و عقبی با دیدگاهی عرفانی توجه نشان داد؛
۴. دوره افول (اواخر قرن نهم تا قرن یازدهم): کاهش بار معرفتی و عملی عرفان، همراه با ورود به عرصه مباحث سیاسی؛

۵. تدوین و تبلور نظری (قرن یازدهم تا چهاردهم میلادی): این دوره، دورهٔ تشکیل و تثبیت «عرفان فلسفی» و «اشراقی» است؛
۶. پیشرفت و گسترش تصوف عملی و سنتی (قرون ۱۵ و ۱۶ میلادی): این برهه برای عارفان، بیشتر به‌عنوان «عرفان عملی» و «طریقت» شناخته می‌شود؛
۷. تداخل و هم‌پوشانی میان‌رشته‌ای و نقدهای فلسفی (قرن هفدهم تا بیستم میلادی): در این دوره، گسستی نسبی میان عرفان نظری و عملی رخ داد، اما تفکر انتقادی، نقدهای فلسفی و بررسی‌های تطبیقی، فرصت‌های جدیدی برای بازتعریف هویت و کارکردهای عرفان در شاخه‌هایی مانند «یادگیری معنویت»، «رویکردهای روان‌شناسانه» و «نظریه‌های مذهبی نو» فراهم آورد.
- این سیر تحول نشان‌دهندهٔ تأثیر عمیق عرفان بر فرهنگ و سیاست در تاریخ اسلام است و نشان از تلاشی دارد که در طول قرون متمادی برای هماهنگ‌سازی بین عالم کبریایی و زندگی دنیوی انجام شده است. براین اساس جایگاه و وضعیت کنونی عرفان اسلامی در فضای نظری و کارکردی، به‌صورت چندوجهی قابل بررسی است. در این دیدگاه، عرفان اسلامی در قالب «جنبش‌های فرهنگی و معنوی» و «پدیده‌های هویتی و نمادین» قرار می‌گیرد. همچنین بخشی از عرصهٔ «مطالعات فرهنگی و هویت» محسوب می‌شود.

۳-۱. عرفان و سیاست

مسئلهٔ اصلی در بررسی ارتباط میان عرفان و سیاست، به تناقضات و تفاوت‌های بین عرفان اسلامی اصیل و سیاستمداران معاصر مربوط می‌شود. برخی بر این عقیده‌اند که عرفان از حوزهٔ مادی و اجتماعی جامعهٔ انسانی جدا است و بنابراین، هیچ نوع ارتباط سازگارانه‌ای با سیاست ندارد. آن‌ها معتقدند عرفان به عالم معنا و مجرد تعلق دارد و به همین دلیل نمی‌تواند با فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی پیوندی داشته باشد. در مقابل، گروهی دیگر بر آن‌اند که بین عرفان و سیاست تضاد یا تباین وجود ندارد. این دیدگاه تأکید دارد که معنا و تفسیر هرکدام از این دو مقوله می‌تواند به ایجاد ارتباطات مثبت بین آن‌ها منجر شود. اگر عرفان به‌صورت پدیده‌ای تجردی و دور از اجتماع و عالم در نظر گرفته شود، تعامل آن با سیاست غیرممکن خواهد بود، اما اگر به‌عنوان جریانی فکری تفسیر شود که می‌تواند در زندگی اجتماعی و سیاسی نیز کاربرد داشته باشد، امکان تعامل مثبت بین عرفان و سیاست وجود دارد. با توجه به اینکه عرفان به‌عنوان فرایند شناخت اسما و صفات الهی و هر آنچه به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به خداوند مرتبط می‌شود، قابل تعریف است، انسان به‌عنوان نزدیک‌ترین موجود به خداوند، در این زمینه اهمیت ویژه‌ای دارد. از سوی دیگر، سیاست به‌عنوان تدبیر امور موجودات با هدف ایجاد صلاح و تعالی، پیوندی عمیق با عرفان برقرار می‌سازد؛ بنابراین بنای پژوهش بر تعامل مثبت بین عرفان و سیاست است.

هدف مشترک عرفان و سیاست، ارتقا و تکامل انسان است. عرفان به انسان قابلیت صعود به سطوح بالاتر معرفت و شناخت می‌دهد؛ درحالی که سیاست در عرصهٔ عمل به تحقق این اهداف یاری می‌رساند؛ بنابراین، هریک از این حوزه‌ها به‌تنهایی به تضعیف دیگری منجر خواهد شد؛ درحالی که ترکیب آن‌ها می‌تواند موجب تقویت و نهادینه کردن اصول انسانی شود. تاریخ نیز گواهی بر این ادعا است که تعامل این دو حوزه در فرایند رشد و توسعهٔ جوامع بشری نقش بسزایی ایفا کرده و گاهی پیوند عمیق آن‌ها موجب شکل‌گیری نظام‌های اخلاقی و اجتماعی پایدار شده است؛ زیرا هر جا حکومت جامعه به عرفان و سیاست سالم و صحیح متکی بوده، موفقیت داشته و هر جا از این دو خالی بوده یا فقط به یکی متکی بوده است، تضعیف شده و از انجام رسالت واقعی خود عاجز شده است. حکومت حضرت علی (ع) در صدر اسلام و حکومت امام خمینی (ره) در عصر حاضر نمونهٔ بارز این مدعا است (فاضلی، ۱۳۸۷: ۱۱).

در دوران معاصر، الهیات سیاسی به‌طور خاص مورد توجه قرار گرفته و به بررسی روابط عرفان و سیاست و نقش آن‌ها در ساختارهای اجتماعی اهتمام می‌ورزد. در این راستا الهیات سیاسی و عرفان به‌عنوان دو حوزهٔ مهم در اندیشه اسلامی، ارتباطات عمیق و پیچیده‌ای با یکدیگر دارند. الهیات سیاسی به بررسی ابعاد نظری و عملی دین در فعالیت‌های سیاسی می‌پردازد؛ درحالی که عرفان به جستجوی حقیقت درونی و تجربه‌های معنوی انسان‌ها توجه دارد. این دو حوزه نه‌تنها از نظر فکری، بلکه در راستای کاربردهای اجتماعی و سیاسی در جوامع اسلامی نیز مکمل یکدیگرند. یکی از جنبه‌های کلیدی ارتباط این دو حوزه، تأکید بر ارزش‌های معنوی و اخلاقی در سیاست است. عرفان

به‌عنوان نگرشی عمیق به وجود و هستی می‌تواند به سیاستمداران کمک کند تا تصمیمات خود را بر مبنای اصول اخلاقی و معنوی بنا کنند. به بیان نخستین، عرفان از طریق گسترش آگاهی انسانی و عاطفه به دیگران، می‌تواند بستری فراهم آورد که سیاست به یک فعالیت انسانی و معنوی تبدیل شود. از سوی دیگر، الهیات سیاسی با پیوند دادن آموزه‌های دینی و عرفانی می‌تواند چارچوبی برای تحلیل مسائل اجتماعی و سیاسی فراهم آورد. این ارتباط در بسیاری از متون دینی و عرفانی مشهود است. در سطح عملی، الهیات سیاسی می‌تواند به اجرای تجارب عرفانی در راستای سیاست و جامعه بپردازد و از این طریق، زمینه‌ساز جوامع عادل و متعالی شود. با در نظر گرفتن این تعاملات می‌توان گفت الهیات سیاسی و عرفان نه تنها با یکدیگر بیان می‌شوند، بلکه می‌توانند به توسعه یک جامعه اسلامی متوازن و معنوی یاری رسانند. در نهایت، این پیوند می‌تواند به شکل‌گیری الگویی نوین برای رهبری سیاسی مبتنی بر عرفان و اصول دینی منجر شود.

۳-۲. عرفان و انقلاب اسلامی

عرفان به‌عنوان یک مکتب و جریان معنوی عمیق در فرهنگ ایرانی، نقش بسزایی در تحولات سیاسی و اجتماعی داشته است. انقلاب اسلامی نه تنها یک تغییر سیاسی، بلکه بازتاب عمیق ارتباطات فرهنگی و معنوی جامعه ایران با آموزه‌های عرفانی بود. شناخت این ارتباط می‌تواند به درک عمیق‌تری از ابعاد مختلف انقلاب و تأثیرات آن بر جامعه شیعه و ایرانی بینجامد. ریشه‌های عرفانی انقلاب اسلامی در تاریخ بلند تصوف و عرفان ایران قابل جستجو است. عرفان اسلامی در ایران از قرن‌ها پیش تأثیرات خود را در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی و سیاسی نمایان کرده است. عارفان بزرگی مانند مولانا، عطار و امام خمینی (ره)، نه تنها بر ادبیات و فلسفه تأثیر گذاشتند، بلکه آموزه‌های عرفانی آنان به بحث عدالت اجتماعی، عشق و عرفان جلوه‌های عمیق میان مردم تبدیل شد. تشیع و تصوف نیز به‌عنوان دو جریان اصلی عرفانی در ایران، از قرن‌های متمادی هم‌زیستی و تعامل نزدیک داشتند. آموزه‌های مشترک مانند ولایت، عشق به اهل بیت (علیهم‌السلام) و توجه به بعد اجتماعی دین، بنیادهای مشترکی را برای شکل‌دهی به تفکر عرفانی انقلاب فراهم آورد. صفویه و دولت‌های پس از آن، با ترویج افکار عرفانی، این آموزه‌ها را بسط دادند.

انقلاب اسلامی، تحت رهبری امام خمینی (ره)، تجلی مستقیم آموزه‌های عرفانی در سیاست بود. امام خمینی (ره) به‌عنوان یک عارف و فقیه، با تکیه بر اصول عرفانی و مذهبی، نهضت آزادی‌خواهان را هدایت کرد. توجه او به مسائلی مانند ظلم‌ستیزی، عدالت‌جویی و عشق به مردم، همگی ریشه در مفاهیم عرفانی داشت که مردم را به صحنه‌های انقلاب کشاند و موجب همبستگی بی‌نظیری در جامعه شد. امام خمینی (ره) در سخنرانی‌ها و نوشته‌های خود به موضوعاتی مانند شناخت نفس، خودکفایی معنوی و عواطف انسانی اشاره و با بهره‌گیری از این مفاهیم، نقاط مشترک بین دین و سیاست را تقویت می‌کرد. این رویکرد سبب شد که مردم انقلابی با انگیزه‌ای تازه و اهداف معنوی به مبارزه بپردازند. عرفان و تصوف در عرصه اجتماعی نیز نقش مهمی ایفا کرد. از طریق برگزاری مراسم‌های عزاداری، برگزاری مجالس روضه و ایجاد دسته‌های عزاداری، آموزه‌های عرفانی به‌طور مستقیم در دل جامعه جا باز کرد. در این فضا، مفاهیم عشق، ایثار و فداکاری به‌عنوان انگیزه‌های اصلی، سرتاسر جامعه را فراگرفت. همچنین مفهوم «ولایت» و رهبری معنوی در زمان انقلاب به‌وضوح نمود یافت. امام خمینی (ره) به‌عنوان ولی فقیه، نه تنها از نظر سیاسی بلکه به‌عنوان رهبری معنوی، به تقویت حس وحدت و همبستگی در میان مردم پرداخت و باورهای عرفانی را در سامان‌دهی ارزش‌های اجتماعی گنجانده است. این پیوند میان عرفان و نهادهای اجتماعی، به شکل‌گیری هویتی عمیق و ماندگار برای مردم ایران انجامید. در نهایت، عرفان اسلامی به‌عنوان یک جریان عمیق روحانی، نقش برجسته‌ای در شکل‌گیری و موفقیت انقلاب اسلامی ایران ایفا کرد. پیوند عرفان و سیاست در تفکر امام خمینی (ره) و چگونگی تأثیر آن بر تحولات اجتماعی، بر شناخت بُعد عمیق و معنوی انقلاب می‌افزاید. این پیوند نه تنها به ارتقای فرهنگ سیاسی جامعه کمک کرد، بلکه به شکل‌گیری یک هویت ملی و دینی قوی، بر بنیان‌های عرفانی انجامید که آثار آن هنوز هم در جامعه ایرانی مشهود است.

۴. روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی بهره گرفته شده است. تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روشی تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متن از طریق طبقه‌بندی نظام‌مند دانست (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۳۶). در روش تحلیل محتوای کیفی، حرکت از متن به سمت بیرون‌کشیدن مقوله‌ها و سپس ایجاد مدل‌ها و نقشه‌های مفهومی است (تبریزی، ۱۳۹۳: ۱۱۴). این روش به‌ویژه برای پژوهش حاضر که در پی کشف و تبیین مفاهیم عرفانی اندیشه‌های آوینی درباره انقلاب اسلامی است، رویکردی مناسب محسوب می‌شود. در این راستا، با بررسی سه اثر شاخص عرفانی آوینی شامل آغازی بر یک پایان، حلزون‌های خانه‌به‌دوش و حکومت فرزندانگان، مفاهیم بنیادین عرفانی مانند تحول باطنی، تقابل عشق و عقل، توحید و وصال حق استخراج شدند. در مرحله بعد، این مفاهیم به‌صورت نظام‌مند دسته‌بندی شدند و ارتباط آن‌ها با مفاهیم انقلاب اسلامی مورد تحلیل قرار گرفت. براین اساس، الگوی منسجمی از نگرش عرفانی آوینی ارائه شده که نشان می‌دهد چگونه این مفاهیم عرفانی به‌عنوان مبانی تفسیری انقلاب اسلامی در سطوح فردی و اجتماعی عمل می‌کنند. درنهایت با تلفیق یافته‌ها، مدلی جامع طراحی شده که نسبت میان عرفان و سیاست را در منظومه فکری آوینی به تصویر می‌کشد.

۵. رویکرد عرفانی مرتضی آوینی

تفکر شهید آوینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مکاتب اندیشه‌ای در عرصه فرهنگ و هنر معاصر ایران، ریشه‌های عمیقی در منابع معتبر اسلامی دارد. این تفکر به‌ویژه از قرآن کریم، نهج‌البلاغه، کلمات معصومین (ع) و آثار و گفتارهای حضرت امام خمینی (ره) تأثیر پذیرفته است. آوینی در کتاب حلزون‌های خانه‌به‌دوش بیان می‌کند: «عرفان حقیقی با وصول به حق و فنای در او تحقق می‌یابد و عارف حقیقی با فناکردن خود در خدا به بیخودی می‌رسد» (آوینی، ۱۳۹۱: ۶) و در ادامه می‌نویسد: «کسی که می‌گوید تفکر عرفانی مانع راه ترقی ماست، دانسته یا ندانسته مردم را گمراه می‌کند و نه فقط مانع یا موانع حقیقی را از نظر ایشان می‌پوشاند، بلکه معرفت و عرفان را در موضع اتهام می‌نشانند... در کشور ما تفکر عرفانی بوده است و وجود تاریخی ما کم‌وبیش ریشه در آن دارد» (همان: ۶). همچنین در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «امام (ره) ما را آموخت که عرفان را با مبارزه جمع کنیم و خود بهترین شاهد بود بر این مدعا که عرفان عین مبارزه است» (آوینی، ۱۳۹۰: ۷). شهید آوینی بر این اعتقاد بود که با وقوع انقلاب اسلامی و ظهور فرد کاملی مانند امام خمینی (ره)، بشر وارد یک دوره تاریخی جدید شده است که آن را «عصر توبه بشریت» نام می‌نهد. وی معتقد بود این عصر مرحله‌ای کلیدی در تاریخ انسان‌ها به‌شمار می‌رود که به انقلاب جهانی امام زمان (عج) و به تأسیس «دولت پایدار حق» منتهی خواهد شد؛ بنابراین ادبیات آوینی ادبیات عرفانی است؛ یعنی تعابیری که به کار می‌برد، تحلیل‌ها و استدلال‌هایش، در چارچوب نظری عرفان و تصوف معنا پیدا می‌کند (یامین‌پور، ۱۳۸۹: ۵۵).

۵-۱. معرفت‌شناسی

شهید آوینی، معرفت‌شناسی‌ای ماهوی و تاریخی ارائه می‌دهد که از کمی‌نگری و نگاه ابزاری به جهان‌گریزان است. او تمدن مدرن را گرفتار غفلت از ساحت قدس می‌داند؛ غفلتی که بازگشت از آن، سرنوشت محتوم این تمدن است. از منظر او، انسان اسیر حجاب عجب و کبر است و تا از این حجاب‌رهایی نیابد نمی‌تواند به مقام بندگی و قرب الهی دست یابد؛ بنابراین، ابزارها و مظاهر تمدن مدرن غرب، از ساحت نیست‌انگاری برآمده‌اند و فاقد حقیقت وجودی حقیقی هستند.

۵-۲. هستی‌شناسی

از دیدگاه شهید آوینی، هستی‌شناسی عرفانی، مبتنی بر اصل توحید و وحدت وجود است که مراتب هستی از ذات یگانه به‌سمت تجلی‌ها و مظاهر می‌رسد و سلوک معنوی و معرفتی، راه رسیدن به حقیقت مطلق است. این نگاه، در سطح سیاسی، به پایداری در مسیر حق، عدالت و مبارزه با ظلم و استکبار تأکید می‌کند؛ چرا که هر موجود، ظهور و حضور حقیقت است و وظیفه انسان، شناخت و تحقق آن است. در نگاه شهید آوینی، به تاسی از امام خمینی (ره)، عرفان و سیاست عین یکدیگرند؛ یعنی سیاست، راهبری انسان به سوی کمال است. دانش سیاست، دانش هدایت، کمال‌جویی و رفع موانع رسیدن انسان به معبود و درنهایت، خداگونه‌شدن است. آوینی به‌وضوح نشان می‌دهد عرفان و سیاست

نه‌تنها مرتبط، بلکه تقویت‌کننده یکدیگرند و برای رسیدن به جامعه اسلامی و تحقق اهداف انقلاب، نیاز به تحول درونی و معنوی در افراد و جامعه وجود دارد.

۶. یافته‌های پژوهش: انقلاب از دیدگاه شهید آوینی

شهید آوینی در آثار خود به این نکته اشاره می‌کند که انقلاب اسلامی نه‌تنها یک تحول سیاسی، بلکه یک بازگشت به هویت معنوی و عرفانی است. او معتقد است امام خمینی (ره) نماد این بازگشت به باطن معنوی انسان است و انقلاب اسلامی را به‌عنوان الگویی برای تحکیم معنویت در جامعه معرفی می‌کند. در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «تحول تاریخی بشر جز از طریق انقلاب ممکن نیست. آنان که این نظریه را نمی‌پذیرند، به وضع موجود دل بسته‌اند. در درون انسان میلی برای ماندن هست و میل دیگری هم برای رفتن؛ و این دومی قوی‌تر است. از آنجا که بشر اهل عادت است و دل به ماندن می‌سپارد، تحول تاریخی‌اش جز از طریق انقلاب ممکن نیست» (آوینی، ۱۳۹۰: ۱۱). او در تعریف انقلاب می‌نویسد: «انقلاب یک تغییر دفعی است و ناگهانی روی می‌دهد و همه عادات گذشته را در هم می‌ریزد و بنابراین، نمی‌تواند که صورتی مدام پیدا کند» (آوینی، ۱۳۹۱: ۹۵). از دیدگاه شهید آوینی انقلاب دارای دو نوع است: انقلاب ربیع که هسته جسم را بشکافد و منظور تحول ظاهری و اجتماعی است و دوم انقلاب صیام که هسته جان را بشکافد که منظور تحول باطنی و روحانی است (آوینی، ۱۳۹۰: ۱۱). در این چارچوب تحول در باطن رکنی اصلی است که از نظر آوینی تحول ظاهری را نیز در پی خواهد داشت. آوینی انقلاب اسلامی را طلیعه ایجاد تغییر ماهوی در تفکر و نحوه نگرش به عالم، و به دنبال آن، تغییر نسبت با جهان پیرامون خویش یافته بود. او بر این باور بود که حتی در صورت نبود برهانی برای ظهور انقلاب اسلامی (که او آن را بعثت تاریخی انسان می‌نامید)، وجود مردی مانند حضرت امام کافی بود تا وی باور کند عصر تمدن غرب سپری شده است و تا آن وضع موعود که انسان در انتظار آن است، فاصله‌ای چندان باقی نمانده است. حقیقت دین را در وجود انسان‌هایی می‌جست که به مقام خلیفه‌اللهی مبعوث شده‌اند. به این جهت فصل الخطاب را انسان کامل و لاغیر می‌دانست (همان: ۹۷). با توجه به چنین گزاره‌هایی می‌توان چنین استنباط کرد که از منظر او، انقلاب اسلامی برانگیزاننده و تسریع‌کننده فرایند رشد انسان کامل است. در اینجا برای فهم بهتر از دیدگاه شهید آوینی از انقلاب اسلامی ابتدا به تفاوت انقلاب اسلامی با سایر انقلاب‌ها، سپس به عناصر عرفانی اندیشه آوینی و درنهایت به تأثیر اندیشه عرفانی آوینی بر سیاست پرداخته می‌شود.

۶-۱. تفاوت انقلاب اسلامی با سایر انقلاب‌ها

انقلاب اسلامی ایران بر پایه ایدئولوژی اسلامی و رهبری روحانیت شکل گرفت؛ درحالی‌که بسیاری از انقلاب‌های دیگر، مانند انقلاب فرانسه یا روسیه، تحت تأثیر ایده‌های سکولاریستی یا کمونیستی بودند. این انقلاب با شعار «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» به دنبال ایجاد یک نظام سیاسی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی در برابر نفوذ غرب بود. این وجوه سبب متمایز شدن آن از سایر انقلاب‌ها می‌شود. شهید آوینی در این زمینه با بیان اینکه انقلاب اسلامی از نظر ماهوی با سایر انقلاب‌ها تفاوت دارد بیان می‌کند: «اصلاً انقلاب اسلامی ایران نه در ظاهر و نه در باطن، نه در اهداف و نه در شیوه عمل، از غرب و تاریخ آن الگو نگرفته است و هرگز آن را نمی‌توان در ذیل تاریخ غرب معنا کرد. بعد از پیروزی نیز در هنگام استقرار نظام، رهبر کبیر انقلاب هرگز جمهوری اسلامی را در رجوع به غرب و تمدن و نهادهای سیاسی و قوانین آن بنیان نهاد» (همان: ۷۹). اگرچه بسیاری از این اختلافات، ریشه‌اش در تفاوت‌های عمیق‌تری است که طبیعت انقلاب اسلامی در مسیر تحقق دین در قالب یک نظام سیاسی و اجتماعی اقتضا دارد (همان: ۷۷).

۶-۲. عناصر رویکرد عرفانی مرتضی آوینی

شهید آوینی تحت تأثیر اندیشه‌های عرفانی در آثار خود از اصطلاحات و مفاهیم عرفانی بهره برده که در ادامه به چهار مورد از آن‌ها اشاره می‌شود.

۶-۲-۱. تحول درونی

تحول روحی در عرفان اسلامی دارای جایگاه ویژه‌ای است و به‌عنوان فرایندی بنیادی در ارتقای سالک به مقامات و درجات عرفانی مطرح می‌شود. ورود به ساحت عرفان و بهره‌گیری از این مفهوم، به‌نوعی تبیین و توجیه‌پذیر است. از این منظر، مبحث تحول روحی شامل یک فرآیند مشخص است؛ به‌نحوی که می‌توان سیر تحول روحی عارف را از مراحل اولیه احوال آغازین تا مرحله نهایی، مطابق با تعالیم و آموزه‌های عرفانی تبیین کرد. این سیر شامل مراحل است که برای تحول انسان مستعد در نظر گرفته شده و جریان تحول باید مطابق با آن انجام پذیرد. مراحل مذکور شامل مقدمات، وقایع و آثار و نتایج مرتبط با تحول روحی است. به‌علاوه، هریک از این مراحل مجموعه‌ای از عوامل و عناصر را دربردارد که در صورت وجود آن‌ها، تحول به‌وقوع می‌پیوندد. از نکات حائز اهمیت درباره این موضوع آن است که این فرایند، هم در بعد ورود به عرصه طریقت و هم در سیر استکمالی عارف به مراتب و درجات برتر نقش دارد (کریمی، میرباقری‌فرد و روضاتیان، ۱۳۹۷: ۱۴۶).

آوینی در این زمینه در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «عالم درگیر حادثه عظیم تحولی است که همه چیز را دگرگون خواهد کرد و این تحول، خلاف این دو قرن گذشته، نه از درون فناوری که از عمق روح مجرد انسان برخاسته است» (آوینی، ۱۳۹۰: ۳۰) و در جایی دیگر بیان می‌کند: «تا این تحول درونی روی ندهد، عموم مردم بر یک امر واحد اجتماع و اتفاق نمی‌یابند» (همان: ۳۵). او با اشاره به آیه مبارک *إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يَغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ* می‌نویسد: «این آیه درواقع شاهدهی قرآنی است که هر تغییر اجتماعی لاجرم بر یک تحول انفسی مبتنی است» (همان: ۳۶)؛ هرچند این تحول جز از طریق انقلاب ممکن نیست (همان: ۹۵) و این تحول بار دیگر بشر را متوجه آسمان خواهد کرد (همان: ۳۱)؛ بنابراین از دیدگاه شهید آوینی، لزوم بیداری و اصلاح روحی و فکری انسان، پایه و زمینه‌ساز تحقق انقلاب و تغییرات اجتماعی و فرهنگی در جامعه محسوب می‌شود. در اندیشه او، مفهوم تحول درونی نشانگر وجدان‌مداری و تعهد فردی است که می‌تواند به‌عنوان پیشران تحولات سیاسی و فرهنگی در فرایند انقلاب عمل کند.

۶-۲-۲. تقابل عشق و عقل

انسان تنها موجودی است که عشق را احساس می‌کند و آن را می‌شناسد. ادراک کار عقل است و عشق جنبش و جوششی است که این ادراک را به اوج خود می‌رساند. در میان همه ویژگی‌ها و خصلت‌هایی که به جایگاه ویژه انسان مربوط می‌شود، عشق و عقل اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند؛ زیرا همه آنچه به جنبه‌های ملکوتی و روحانی وابسته است، در دایره گسترده عقل و عشق قرار دارد. بارزترین ویژگی‌های انسان عقل و عشق است. عشق در همان حال که با برخی از مراتب و مراحل عقل در تقابل و ستیز است، با مراتب متعالی آن سازگار و هماهنگ است. با مراجعه به تاریخ عرفان اسلامی می‌توان دریافت که بیشتر عرفای بزرگ تا قرن ششم هجری به عقل توجه داشته‌اند و همواره آن را ستایش کرده‌اند (جلالی شیجانی، ۱۳۹۱: ۴۲).

حسی که در رابطه با عشق در بین عرفا وجود دارد و آوینی نیز متأثر از آن است، تقابل عشق و عقل است. شهید آوینی هم در این زمینه می‌گوید: «وقتی کار را به محاسبه عقل حسابگر واگذار می‌کنیم، می‌بینیم که امکان‌پذیر نیست، اما آنچه آن محال را این‌چنین ممکن می‌سازد آن است که اینان نه با عقل حسابگر که با عشق پای در میانه می‌گذارند» (آوینی، ۱۳۹۰: ۳۱). آوینی در کتاب حلزون‌های خانه‌به‌دوش در تقابل عشق و عقل با بیان تفاوت عارف حقیقی و دروغین می‌نویسد: «عارف حقیقی واله و شیدای حق است و عارف دروغین مفتون شیطان. عارف حقیقی مست می‌الست است و عارف دروغین مست می‌پلشت آب انگور. هردو عقل از کف نهاده و بی‌اختیار هستند، اما اولی اراده‌اش را در ارادت حق فانی کرده است و عقلش را داده تا به جنون عشق رسد و آن دیگری طوق ارادت شیطان بر گردن گرفته. او نیز به دیوانگی رسیده است، اما دیوانگی‌اش نه جنون عشق که جن‌زدگی است» (آوینی، ۱۳۹۱: ۶). به این ترتیب پیاداست که آوینی در کنار برخورد با مشکلات بزرگ حیات معاصر در تقابل عشق و عقل، عشق را برمی‌گزیند و از حسابرسی‌ها و وسوسه‌های سوداندیش عقل درمی‌گذرد.

به‌طورکلی باید گفت شهید آوینی بر تقابل یا هم‌پوشانی عشق و عقل تأکید دارد: عشق به معنویت و خدا (توحید) و عقلانیت در خدمت به حقیقت الهی. در تحلیل نفوذ این مفاهیم در انقلاب اسلامی می‌توان گفت انقلاب برخاسته از عشق به معارف توحیدی و عشق به ملت و

سرزمین است و عقلانیت حکومتی و مدیریتی، بر پایه آموزه‌های دینی، نقش تعیین‌کننده دارد. این تقابل نشانه تلاش برای تلفیق و توازن میان ایمان و فعالیت عقلانی است که مأموریت سیاستمدار و رهبر را در چارچوب اخلاق و ارزش‌های دینی تقویت می‌کند.

۶-۲-۳. توحید

در متون عرفانی، برای تفهیم و تبیین حقیقت و معنای توحید مراتب متعددی مطرح شده است. به بیان دیگر، عرفان توحید را به‌عنوان حقیقتی دارای مراتبی تعریف می‌کنند و برترین مرتبه آن را شهادت حق تعالی به توحید ذات خود می‌دانند. آن‌ها با استناد به آیه ۱۸ سوره آل عمران (اشهد الله أنه لا إله إلا هو)، به این نکته اشاره می‌کنند که این مرتبه‌ای از توحید است که در آن حق تعالی هیچ شریکی ندارد و معرفت به این مرتبه در خزانه غیب محفوظ است. تحقق این مرحله از توحید فقط با فنای تمام خلق و بقای صرف حق تعالی امکان‌پذیر است. در این مرتبه، عناصر غیری وجود ندارند تا از آن بهره‌برداری کنند و آنچه شایسته این مقام است، به‌سوی او بازمی‌گردد (هجوبیری، ۱۳۷۱: ۳۵۷). در این چارچوب، مبنای توحیدی اساس جهان‌بینی عرفانی شهید آوینی را نیز شکل می‌دهد. او در کتاب حکومت فرزادگان با اشاره به خطبه ۱۰۹ نهج‌البلاغه می‌نویسد: «برترین وسیله تقرب به‌سوی خداوند سبحان، تصدیق و اعتراف به یگانگی خداوند و رسالت فرستاده اوست» (آوینی، ۱۳۸۳: ۱۳). او معتقد بود که خداوند یگانه و واحد است و همه هستی از او سرچشمه می‌گیرد. در کتاب حلزون‌های خانه‌به‌دوش می‌نویسد: «تاریخ در معنای حقیقی خویش مسیری است که روح کلی انسان در پیوستن به غایت کمالی خویش می‌پیماید: از مبدأ تا معاد، از خدا تا خود و از خود تا خدا» (آوینی، ۱۳۹۱: ۱۱).

بنابراین مفهوم توحید در اندیشه شهید آوینی، نه فقط بنیادی‌ترین اصل اسلام، بلکه مهم‌ترین مؤلفه هویتی و معنویت‌گرایانه انقلاب است. توحید، هم‌افزاینده هویت ملی، هم‌زمینه‌ساز وحدت ملی و هم فلسفه مضمود در مقاومت و پایداری است. در فضای سیاسی، این مفهوم به شکل‌گیری گفت‌وگو، عدالت و نفی استبداد و ظلم منجر می‌شود؛ چرا که توحید، در اصل، نفی شرک‌ورزی و استبداد است و درنهایت، زیرساخت تمایز انقلاب اسلامی با نظام‌های مبتنی بر لائسیسم و سکولاریسم قرار می‌گیرد.

۶-۲-۴. لقاءالله

لقاء به معنی دیدار برخورد و ملاقات است. نزد صوفیه عبارت از ظهور معشوق است، چنان‌که عاشق را یقین حاصل شود که اوست که به‌صورت آدم ظهور کرده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۶۸۷). قرآن کریم در آیات ۱۵۴ سوره انعام، آیه ۸ سوره روم و آیه ۱۱۰ سوره کهف به دیدار خداوند در سرای آخرت اشاره کرده است. آوینی نیز به لقاء خداوند و کارهایی که موجب تقرب و درنهایت دیدار او می‌شود اشاره داشته است. او لقاءالله را در کنار واژه شهادت بیان می‌کند و می‌نویسد: «آری شهادت تنها مزد خوبان است. حمید قفس تنگ تنش را رها کرد و در معیت ملائکه خدا عرصه آسمان اول را که با نور کهکشان‌ها احاطه شده بود طی کرد و به ملائکه علی پیوست و ما ماندیم. او رفت» (آوینی، ۱۳۹۳: ۵۳). وی بر این باور است که رزمندگان با شهادت به دیدار خدا می‌شتابند. آوینی در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «زمین مهبط است، نه خانه وصل. در اینجا نور از نار می‌زاید و بقا در فنا است و قرار در بی‌قراری. زمین معبر است و نه مقر... و ما می‌دانستیم» (آوینی، ۱۳۹۰: ۱۰). یا در کتاب حلزون‌های خانه‌به‌دوش می‌نویسد: «کمال انسان در قرب خداست» (آوینی، ۱۳۹۱: ۱۰) یا: «تحول تاریخ را در تحول ابزار دیدن زبیده کوردلانی است که نمی‌دانند که غایت تکامل روح پیوستن به خداست» (همان: ۱۱). این مفهوم نیز در دیدگاه شهید آوینی، نماد آرمان‌نهایی و معنوی انقلاب، یعنی رسیدن به حقیقت مطلق و تجلی‌گاه هدف والای ملت و رهبر است. در نگاه سیاسی، «لقاءالله» تجسم ایدئال سیاسی و اخلاقی است که رهبران و ملت‌ها را به سمت ایثار و فداکاری سوق می‌دهد و در منشور سیاست و مدیریت، انگیزه‌ای برای استمرار و پایداری در راه آرمان‌های الهی محسوب می‌شود.

۶-۳. تأثیر اندیشه عرفانی آوینی بر سیاست

برای درک رابطه بین سیاست و عرفان و تعامل این دو در دیدگاه شهید آوینی، با توجه به عناصر عرفانی در نظرگاه ایشان، چهار مورد انتخاب شده و در ادامه به توضیح آن پرداخته شده است.

۶-۳-۱. خودآگاهی

ملاصدرا بر این باور است که آگاهی انسان به خویش فقط با تحول وجود ظلمانی نفس به وجود نورانی روحانی امکان‌پذیر است. این نور در حقیقت فیض الهی است که بر نفوس قابل و پذیرا می‌تابد و به واسطه آن، انسان‌ها از تاریکی‌های عالم به سمت نور و روشنایی حرکت می‌کنند. همان‌طور که تابش نور خورشید سبب فعلیت‌یافتن نیروی بینش از قوه می‌شود، در این فرایند نیز بیننده پس از مرحله قوه به مقام فعلیت دست می‌یابد؛ بنابراین، تحول روحانی به‌عنوان فرایندی ضروری در ازین‌بردن ظلمت‌های نفسانی و وصول به آگاهی کامل و نورانی در نظر گرفته می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۹: ۲۷۶). خودآگاهی در عرفان اسلامی به معنای درک عمیق از هویت واقعی انسان و ارتباط او با حقیقت الهی است. از منظر عرفان، خودآگاهی به‌عنوان اولین گام در مسیر سیروسلوک، انسان را به شناخت «نفس» و «فنا» در ذات الهی راهنمایی می‌کند. در این فرایند، عارف با توجه به فرموده‌های معرفتی و تجلیات غیبی، به مرحله‌ای می‌رسد که می‌تواند خود را در آینه حق ببیند. پس از آنکه انسان به مرحله «قوه» دست می‌یابد، به کمک تفکر، ذکر و مراقبت، به تدریج از تاریکی جهل و غفلت بیرون می‌آید و به درک مقام «عقل» و «دل» می‌رسد. در این مقام، سالک با خودآگاهی نسبت به خویش و آگاهی از عالم وجود به درک عمیق‌تری از شعور و معنویت می‌رسد. این خودآگاهی نه تنها به نورانیت روح می‌افزاید، بلکه امکان جهاد با نفس و گسترش محبت الهی را فراهم می‌کند. در انتها، فردی که به خودآگاهی حقیقی دست یافته می‌تواند در مسیری از عشق و بندگی پا نهد و به مقام «صحبت» و «دوستی» با حق نائل شود. در این حالت، خودآگاهی به‌مثابه پلی میان حقیقت انسان و خداوند قلمداد می‌شود و حیات معنادار در مسیر عرفانی را تحقق می‌بخشد. آوینی در این خصوص معتقد است: «آگاهی عمومی مردم ما در انقلاب، همان خودآگاهی تاریخی است که بعد از یک قرن و نیم تجربه مبارزه با غرب، در دین اسلام و شخص امام خمینی مظهریت یافته بود نه چیز دیگر و این آگاهی عمومی هرگز با انفجار اطلاعات ایجاد نمی‌شود» (آوینی، ۱۳۹۱: ۷۳). در اینجا آوینی معتقد است این خودآگاهی ناشی از تحول درونی و در راستای معنویت و لقاءالله است.

۶-۳-۲. هجرت

هجرت در لغت به معنای ترک‌کردن و اعراض از چیزی است (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴: ۲۴۵). در اصطلاح عرفانی، مهاجر به فردی اطلاق می‌شود که از آنچه خداوند بر او حرام کرده است، دوری می‌کند (بحرانی، ۱۴۰۴، ج ۴: ۱۹۵). به عبارت دیگر، مهاجر کسی است که از گناهان اجتناب ورزیده و آنچه را که خداوند حرام کرده، ترک کرده است (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۵۸۱). از مطالب فوق مشخص می‌شود که هجرت عرفانی الزاماً نیازمند پیمودن مسیر ظاهری و مادی نیست. در واقع هجرت عرفانی با قلب مهاجر در ارتباط است و شرط اصلی آن داشتن نیتی خالص به سوی خدا و رسولش است (ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱: ۴۱۵). در بسیاری از موارد، هجرت عرفانی ممکن است بدون طی کردن مسیر ظاهری انجام شود و فرد مهاجر فقط در درون خود، با پشت‌سرگذاشتن منازل و مقامات معنوی، هجرتی عرفانی را تجربه کند. ذکر این نکته ضروری است که در فرهنگ سیاسی تشیع، کاربست اصل «ولایت» و اعتقاد به آن، در فرایند هجرت عرفانی نقشی کلیدی ایفا می‌کند؛ به طوری که به تعبیر حضرت علی (ع)، نام هجرت بر هیچ کس واقع نمی‌شود مگر آنکه حجت خدا را در زمین بشناسد. هر کسی که حجت الهی را شناسایی و به او اقرار کند، مهاجر محسوب می‌شود (شریف رضی، ۱۳۸۸: ۱۸۳).

شهید آوینی در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «قرار انسان در بی‌قراری است؛ چرا که او دارالقرار را در بهشتی بیرون از این عالم می‌جوید و بهشت‌های زمینی، هرچند او را برای زمانی کوتاه بفریبند، نمی‌توانند که از هجرت معنوی بازش دارند» (آوینی، ۱۳۹۰: ۹۶). از سوی دیگر معتقد است: «گستره عادات هرچه عمیق‌تر و وسیع‌تر باشد، انقلابی بزرگ‌تر لازم است تا بندهایش را از دست و پای جان بشر بگسلد - و خواه‌ناخواه چنین نیز خواهد شد - و هرچه عادات ملزم با ماندن عمیق‌تر و وسیع‌تر باشد، درد و رنج هجرت و انقلاب بیشتر است» (همان: ۹۵). در جایی دیگر می‌نویسد: «این چنین بود که آن هجرت عظیم در راه حق آغاز شد. قافله عشق روی به راه نهاد. آری آن قافله، قافله عشق است و این راه، راهی فراخور هر مهاجر در همه تاریخ. هجرت مقدمه جهاد است و مردان حق را هرگز سزاوار نیست که راهی جز این در پیش گیرند؛ مردان حق را سزاوار نیست که سروسامان اختیار کنند و دل به حیات دنیا خوش دارند آنگاه که حق در زمین مغفول است و جهال و فساق و قداره‌بندها بر آن حکومت می‌رانند.» (همان: ۹۸)

۶-۳-۳. جهاد

بحث دیگری که در ارتباط با تعامل عرفان و سیاست مطرح می‌شود، مفهوم جهاد و مبارزه است. جهاد در لغت از ریشه «جهد» به معنای مشقت و زحمت و همچنین به معنای توان و طاقت آمده است. راغب اصفهانی (۱۳۶۳: ۱۰۱) جهاد را به‌عنوان «استفراغ الوسع» و «مدافعة العدو» تفسیر کرده و آن را به سه نوع تقسیم می‌کند: مجاهده با دشمن ظاهر، مجاهده با شیطان، مجاهده با نفس. در عرفان اسلامی، جهاد باطنی بر جهاد ظاهری تقدم دارد. با این حال، این تقدم به معنای سکوت در برابر ستم و ظلم تا رسیدن به مقامات عالی نیست. بدین معنا که جوهره جهاد در عرفان اسلامی علاوه بر تلاش برای اصلاح درون، شامل مبارزه فعال با ظلم و ستم نیز می‌شود. از دیدگاه صوفیه، جهاد مراتب متفاوتی دارد و بالاترین مرتبه آن، مقابله با سلطه‌گران و شکستن زنجیرهای ستم است. در این راستا، فردی که به اوج تقوا و کمال روحانی رسیده، باید در این مسیر پیشگام باشد. از این منظر، جهاد درون و جهاد بیرون نه تنها متضاد نیستند، بلکه در حقیقت یکی به‌شمار می‌آیند. سالکان حقیقی نمی‌توانند در عرصه بیرونی شاهد حکومت ستمگران باشند؛ زیرا فاسدان فقط بر اهل فساد سلطه می‌ورزند. در این راستا، هنگامی که افراد سلطه‌جو به قدرت می‌رسند، فعالانه تلاش می‌کنند تا درون جامعه را فاسد کنند و مانع شناخت هویت الهی و انسانی مردم شوند. این رویکرد نه تنها به تضعیف اخلاقی و اجتماعی جامعه منجر می‌شود، بلکه امکان رشد و ارتقای معنوی و شناختی افراد را نیز به شدت محدود می‌کند.

این وضعیت به این معنا است که ظلم‌ستیزی و شکوفایی معنوی دو جنبه از یک حقیقت هستند و از یکدیگر جدا نمی‌شوند. به تعبیری، جهاد راستین شامل مبارزه با فساد داخلی و خارجی است و بر هم‌افزایی این دو تأکید می‌کند. درنهایت، هدف مشترک هر دو جهاد، تحقق حیات معنادر و الهی در جامعه انسانی است. انگیزه اصلی عارف از جهاد، طرد هرگونه شرک و کفر است. این نگرش عمیقاً به عدالت، حقیقت‌انسانیت و کمال جامعه بشری متوجه است و به خواسته‌ها و خواهش‌های نفسانی مانند کشورگشایی یا دنیاطلبی محدود نمی‌شود. هرچند این خواسته‌ها ممکن است به‌طور اجمالی منافع اجتماعی به همراه داشته باشند، اما درنهایت ضامن اصلاح نسل بشر و بهبود جامعه انسانی نخواهند بود. خاورشناسان نیز با نگاهی منصفانه به مفهوم جهاد، به این نکته اشاره می‌کنند که انگیزه مجاهدان در جهاد اسلامی کشورگشایی و غنیمت‌خواهی نیست. برای مجاهد مسلمان، مقاصد بسیار والاتری در نظر گرفته شده است. یکی از محققان معاصر در این زمینه اظهار می‌کند که مسلمانان با ادغام جهان‌شمولی دینی و سیاسی، مفهوم جدیدی از جهاد یا جنگ مقدس ایجاد کرده‌اند (کرون، ۱۳۸۹: ۶۴۳ و ۶۴۴).

شهید آوینی در کتاب حکومت فرزندانگان با اشاره به خطبه ۱۰۹ نهج‌البلاغه که «جهاد در راه حق تعالی است که سبب بلندی اسلام است» می‌نویسد: «انسان در مبارزه تعالی می‌یابد و اگر چنین نبود، نظام عالم بر بنیان دیگری استوار می‌شد» (آوینی، ۱۳۹۱: ۴۰). در این فضا است که درخصوص دفاع مقدس توضیح می‌دهد: «جنگ هشت‌ساله اگرچه تحمیلی بود، اما باعث شد تا حقیقت قدسی انقلاب ظاهر شود و به همین علت بود اگر جنگ که در همه جا جز ویرانگری و براندازی کاری نمی‌کند، در اینجا به تحکیم مبانی انقلاب و تثبیت ارکان نظام اسلامی انجامید» (همان: ۷۰).

۶-۳-۴. ولایت

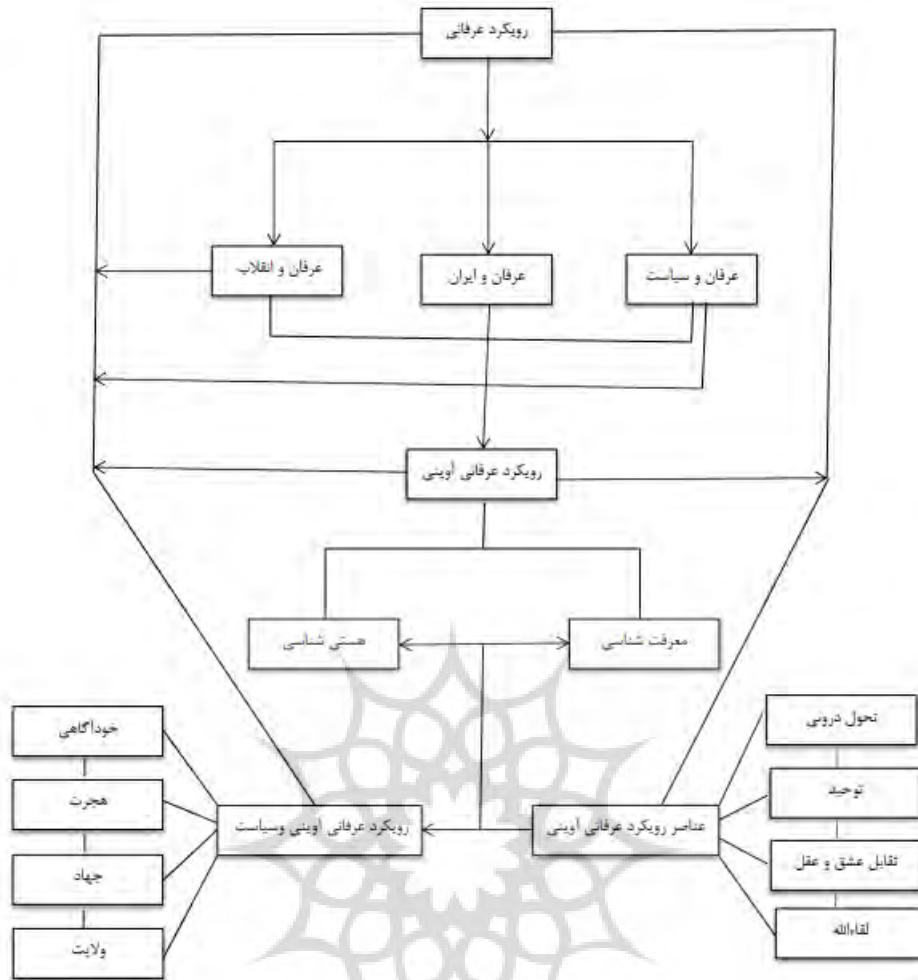
ولایت عصاره و جوهر عرفان ناب اسلامی است. ابوسعید ابی‌الخیر در اسرارالتوحید بیان می‌کند که «مدار تصوف و طریقت بر پیر است (میهنی، ۱۳۶۷: ۴۶). در این راستا ولایت به معنای ارتباط ویژه‌ای است که بین ولی (عالم کامل) و مرید (سالک) برقرار می‌شود. ولی به‌عنوان واسطه‌ای بین خداوند و مرید عمل می‌کند و نقش انکارناپذیری در هدایت روحی و معنوی او دارد. این رابطه موجب می‌شود که مرید بتواند از تجربیات و دانش ولی بهره‌مند شود و در سیر به‌سوی بهشت معرفت و حقیقت الهی با سرعت بیشتری پیش برود. مهم‌ترین جنبه‌های ولایت شامل عشق، بندگی و اطاعت است که راه را برای نزدیک شدن به حقیقت و دریافت رهنمودهای الهی هموار می‌سازد. به این ترتیب، ولایت مرحله‌ای عالی از شناخت و ارتباط با خداوند در عرفان اسلامی محسوب می‌شود.

شهید آوینی در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «ولایت باطن شریعت است و اسلام‌آوردگان باید میزان را در تبعیت از ولایت بجویند، نه طول رکوع و سجود و زخم پیشانی که خوارج نیز این همه را داشتند» (آوینی، ۱۳۹۰: ۳۸). همچنین در جایی دیگر می‌نویسد: «مسلم است که مرجع ما برای تشکیل حکومت نمی‌توانست هیچ‌یک از تجربیات تاریخی بشر، جز حکومت مدینه در صدر تاریخ هجری باشد؛ چرا که موجد انقلاب اسلامی نیز از لحاظ نظری، نظریه ولایت فقیه بود که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی آن را در کتاب ولایت فقیه طرح و تفسیر کرده است» (همان: ۴۷). در کتاب حکومت فرزندانگان اظهار می‌کند: «از آنجا که ولایت و حاکمیت، خلیفگی رب العالمین است، این خلیفگی ضرورتاً متعلق به آن کسانی است که بیشتر از همه به صفات کمال ربوبی انصاف دارند. شهید آوینی در بحث ولایت، توجه ویژه‌ای به جایگاه امام خمینی (ره) در انقلاب اسلامی دارد. آوینی با بیان اینکه اگر در تاریخ جدید غرب روشنفکران منشأ اثرات سیاسی بوده‌اند، در اینجا این وظیفه همواره بر گرده روحانیون و رهبران مذهبی مردم بوده است» (آوینی، ۱۳۹۱: ۱۲)، به ویژگی‌های امام اشاره می‌کند و ایشان را انسانی که «چونان دیگران نبود؛ از قبیله انبیا و اصحاب آنان بود و مصداقی از مصداق معدود نبأ عظیم» (آوینی، ۱۳۹۰: ۱۳) معرفی می‌کند و به نقش رهبری «پیامبرانه» حضرت امام (ره) که جز در تاریخ صدر اول اسلام هرگز نظیری نداشته می‌پردازد. آوینی در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «حضرت امام (ره) بت‌های ظاهر و باطن را شکست و با انقلاب اسلامی خانه حقیقتی را بنیان نهاد که کعبه دل‌های ناس است، ام‌القرآ است، بیت عتیق است و اسوه قیام ناس که نه شرقی است و نه غربی» (همان: ۱۲).

شهید آوینی در کنار بحث ولایت به حکومت نیز اشاره می‌کند به طوری که در کتاب آغازی بر یک پایان می‌نویسد: «ولایت مطلق فقیه تنها صورتی است که می‌تواند به حکومت اسلام فعلیت ببخشد. نیاز به تأمل بسیاری ندارد. فقیه انسانی است که حقیقت دین در وجود او تعین یافته است و قدرت استنباط احکام عملی دین را از سرچشمه‌های حقیقت - که کتاب و سنت است - داراست» (همان: ۵۲). در کتاب حلزون‌های خانه‌به‌دوش می‌نویسد: «مسئله ما اقامه عدل و استقرار حکومت اسلامی است و این هرگز در تاریخ تجربه نشده است، جز یک بار، هزار و چهارصد سال پیش» (آوینی، ۱۳۹۱: ۱۰). در جایی دیگر بیان می‌کند: «نمی‌خواهم بگویم که جمهوری اسلامی همان صورت غایی و مطلوب مدینه اسلامی و حکومت آن است، اما با اطمینان می‌توان گفت که این بهترین صورت ممکن - با عنایت به شرایط زمان و مکان - برای حکومتی است که می‌خواهد در همه ارکان و اجزا و اعمال خویش رجوع به حقیقت اسلام داشته باشد و مسلماً مدخلیت شرایط و مقتضیات تاریخی را در این معنا هرگز نمی‌توان نادیده گرفت» (همان: ۸۰).

۷. نتیجه‌گیری

رویکرد عرفانی به انقلاب اسلامی، تفسیری غنی و چندوجهی از این رویداد ارائه می‌دهد که فراتر از تحلیل‌های صرفاً سیاسی و اقتصادی است. این رویکرد به ما کمک می‌کند تا ابعاد پنهان و عمیق‌تر انقلاب را درک کنیم و به فهم بهتر و جامع‌تر از ماهیت و اهداف آن دست یابیم. البته باید توجه داشت که این رویکرد نیز مانند هر تفسیر دیگری، محدودیت‌های خاص خود را دارد و نیازمند بررسی و تحلیل بیشتر است. شهید آوینی با توجه به رویکرد عرفانی خود، انقلاب اسلامی را انقلاب در ارزش‌ها می‌نامد. از دیدگاه وی انقلاب اسلامی، اعتبارش را از وقوع تحولی شگرف می‌گرفت که بر مبنای ماهیت اسلام نابش، متمایز از هر انقلابی بود؛ انقلابی که رهبرش انسانی کامل و فصل‌الخطاب بود. وقوع انقلاب اسلامی در نگاه آوینی، اثبات وقوع تحول باطنی در رهبر انقلاب بود که تحول ظاهری را نیز در پی داشت؛ بنابراین انقلاب اسلامی به یک مبدأ و سرآغاز بدل می‌شد که پایانی بر روایت‌های کلان غربی نوشت. در این نگاه، انقلاب اسلامی می‌تواند در سلسله‌مراتب انقلاب جهانی امام زمان تلقی شود و سرآغازی نوین برای همه منتظران باشد. مطالبی که در این پژوهش مطرح شد، در قالب مدل شکل ۱ به صورت خلاصه بیان شده است.

شکل ۱. مدل رویکرد عرفانی مرتضی آوینی به انقلاب اسلامی

۸. مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

۹. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۱۰. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۱. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

۱۲. منابع

- آوینی، مرتضی (۱۳۹۱). حلزون‌های خانه‌به‌دوش. تهران: واحه.
- آوینی، مرتضی (۱۳۹۰). آغازی بر یک پایان. تهران: واحه.
- آوینی، مرتضی (۱۳۸۳). حکومت فرزندانگان: مروری بر حاکمیت سیاسی در اسلام. تهران: مؤسسه فرهنگی هنری شهید آوینی.
- ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۳۸۵) دعائم الاسلام. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. فصلنامه پژوهش، ۳(۲)، ۱۵-۴۴.
- بحرانی، ابن میثم (۱۴۰۴) شرح نهج‌البلاغه. چاپ دوم. تهران: دفتر نشر کتاب.
- تبریزی، منصوره (۱۳۹۳). تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۶۴، ۱۰۵-۱۳۸.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۸). پاورقی عرفان اسلامی. تهران: مؤسسه نشر کرامت.
- جلالی شیبجانی، جمشید (۱۳۹۱). عقل و عشق در نظر عطار نیشابوری و نجم‌الدین رازی. فصلنامه خدای‌نامه، ۱(۱)، ۴۱-۶۱.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). بنیان مرصوص امام خمینی (ره) در بیان و بنان. چاپ هشتم. قم: اسراء.
- حسینی‌نیا، سیده زهرا. (۱۴۰۲). شرح همسانی گفتارمتن‌های مرتضی آوینی درموتون عرفانی با رویکردی بر آثار عرفانی کلاسیک فارسی. شاهد اندیشه، ۹-۳۱: (۱)۴.
- درویش، محمدرضا (۱۳۷۸). عرفان و دموکراسی. چاپ اول. تهران: قصیده.
- دلیر، بهرام. (۱۳۹۶). عرفان و انقلاب اسلامی. فصلنامه کتاب نقد، ۱۸ و ۱۹، شماره ۸۱ و ۸۲: ۳۲۹-۳۷۹.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۶۳) مفردات الفاظ القرآن. جلد ۱. ترجمه و تحقیق: غلامرضا خسروی حسینی. چاپ دوم. تهران: المكتبة المرتضویة لاحیاء آثار الجعفریة.
- سجادی، سید جعفر (۱۳۹۳). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: طهوری.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۹۳). تفرج صنع: گفتارهایی در اخلاق و صنعت و علم انسانی. چاپ نهم. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۳۸۸) نهج‌البلاغه. ترجمه حسین انصاریان. قم: دارالعرفان.
- فاضلی، قادر (۱۳۸۷). عرفان سیاسی یا سیاست عرفانی. قم: فضیلت علم.
- قیصری، داوود بن محمود (۱۳۸۱). رسائل، تعلیق و تصحیح سیدجلال‌الدین آشتیانی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- کرون، پاتریشیا (۱۳۸۹). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام. ترجمه مسعود جعفری. تهران: سخن.
- کریمی، آسیه، میرباقری فرد، سید علی اصغر و روضاتیان، سیده مریم (۱۳۹۷). بررسی فرایند شکل‌گیری تحول روحی عارفان مسلمان. فصلنامه مطالعات عرفانی، ۲۸، ۱۴۵-۱۶۴. <https://doi.org/10.22052/0.28.145>
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی. قم: دار الحدیث.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸). تحفة الاولیاء. ترجمه محمد وفادار مرادی و عبدالهادی مسعودی. قم: دار الحدیث.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۸۹). اسرار الایات. تصحیح و تحقیق: محمدعلی جاودان. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- میهنی، محمد بن منور (۱۳۶۷). اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آقا.
- هجویری، علی بن عثمان (۱۳۷۱) کشف‌المحجوب. تهران: چاپ افست تهران.
- یامین‌پور، وحید (۱۳۹۸). ماجرای فکر آوینی. قم: دفتر نشر معارف.